ՆՈՐԱՎԱՆՔԻ ԳԱՎԹԻ ԲԱՐԱՎՈՐԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ս. Ա. ԱՎԱԳՅԱՆ

Ամաղուի Նորավանքի դավթի կիսակլոր ճակատակալի կամարին փորագրված միտողանի գեղաքանդակ արձանագրությունը մինչ այժմ ստույգ չի ընդօրինակված, որի հետևանքով բնագիրը չի ամբողջացել և այդ տեսքով գրեթե անիմաստ է։ Արձանագրության առավել ամբողջական վերծանությունը՝ լուսանկարով ու գծագրական պատճենումով լույս տեսավ հմուտ վիմագրագետ Ս. Բարխուդարյանի վերականգնումով[1]։ Սակայն այդ ընդօրինակությունը ևս շատ քիչ բան է ավելացնում Ս. Ջալալյանցի, Ղ. Ալիշանի, Ե. Լալայանի պակասավոր հրապարակումներին, ուստի և այս կարևոր բնագիրը մնում է կարոտ ավելի հավաստի քննության։

Հարկ է նշել, որ ինչպես ճակատակալի մեծ վարպետությամբ կատարված խմբաքանդակը, այնպես էլ կամարին փորագրված խնդրո առարկա արձանագրությունը համարյա անաղարտ են պահպանվել, և բնագրի որոշումը լուրջ դժվարություններ չի հարուցում։ Ահա արձանագրությունն ըստ Ս. Բարխուդարյանի ընդօրինակության. «ԱՅՍ Է ԱՌ ԻՄ ԱԻՐՀՆԵԱԼ ԵՒ ԱՀԵՂ ԱՆՈՒՆ ԱԾ. Ի ԾԱԳԱՑ ՄԻՆՉ Ի ԾԱԳՍ ԾԱԳ Ի ՆՈՐՈ : ՉՀ: (1321) ԲԱՌՆ[ԽՐ]ԱՏ ԵՒ ՈՉ ՎՃ[ԻՌ] ԵՍԱՅԻ»[2]։

Այստեղ վերծանողի ավելացրած գրերից բացի, մյուսները՝ պահպանվածները, ստույգ են արտադրված (միայն կարդացվել է՝ ԱՆՈՒՆ, փոխ. ԱՆՈՒՆՆ) և, չնայած դրան, ամբողջ ասացվածը անորոշ է, անիմաստ։ Այսպես, անհասկանալի է՝ Ի ԾԱԳԱՑ ՄԻՆՉ Ի ԾԱԳՍ ԾԱԳ Ի ՆՈՐՈ : ՉՀ։ բառակապակցությունը, թեև Ի ԾԱԳԱՑ ՄԻՆՉ Ի ԾԱԳՍ բանաձևը տիեզերքի անսահմանությունը բնութագրող շատ սովորական ձևակերպում է, բազմիցս վկայված դասական մատենագրության մեջ, նաև Ս. Գրքում։ Հին հայերենի օրինաչափություններով չի բացատրվում նաև՝ ԱՅՍ Է ԱՌ ԻՄ ԱԻՐՀՆԵԱԼ ԵՒ ԱՀԵՂ ԱՆՈՒՆ ԱԾ նախադասությունը, հատկապես ԱՌ ԻՄ ԱԻՐՀՆԵԱԼ կապակցությունը։

Նախքան մեր վերծանությունը ներկայացնելը, անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ բուն ճակատակալի խմբաքանդակին հյուսված ծաղկանկար քանդակների ուռուցիկ գրերը, ինչպես նաև Եսայի մարգարեի հարթաքանդակից ներքև, ժապավենի վրա փորագրված տառերը ինքնուրույն հիշատակություններ են և ոչ մի ձևով չեն կապվում կամարի արձանագրության հետ, որը մեկ տողով, խորաքանդակ գրերով շարունակվում է ամբողջ կամարի և նրա հիմ-

---

1 «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ III (այսուհետև՝ «Դիվան»), կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 222։

2 Նույն տեղում։

քը կազմող մուտքի հորիզոնական շրջանակի վրա։ Ահա այդ արձանագրության մեր վերծանությունը. «ԱՅՍ ԷԱՌ ԻՄ ԱԻՐՀՆԵԱԼ ԵԻ ԱՀԵՂ ԱՆՈՒՆՆ ԱԾ Ի ԾԱԴԱՅ ՄԻՆՉ Ի ԾԱԴՍ ԾԱԴԻՆ, ՈՐ ՈՉ ՀԱՏ ԵԻ ՈՉ ՎՃԱՐ»: Ինչպես կարելի է նկատել, մեր վերծանության մեջ համարյա նույն գրերն են, ինչ Ս. Բարխուդարյանի հրատարակածում, միայն թե շտկված է այդ գրերի բառանջատումը։ Այսպիսով, Բարխուդարյանի՝ վերջակետերի մեջ առած :ՉՀ: (1321) թվագիրը գոյություն չունի, արհեստական է և առաջացել է ՈՉ Հատ եւ ոչ վճար տառաշարքի սխալ բառաղատումից։ Մյուս կողմից, արհեստական են նաև ԽՐԱՏ, ՎՃԻՌ կարծեցյալ բառերում ԽՐ, ԻՌ վանկերի վերականգնումները, քանի որ ԽՐԱՏ-ի փոխարեն պարզ, առանց հավելումների կարդացվում է ՈՉ ՀԱՏ, իսկ ՎՃԻՌ կարծեցյալ բառի վերջին երկու գիրը՝ ԻՌ, հարկ չկար վերականգնելու, ըստ որում ՎՃ գրերից հետո, ժապավենից այն կողմ պահպանվել են բառի վերջին վանկի գրերը՝ ԱՐ (լուսանկարում երևում են Ա-ի ստեղները և Ր-ի կարճ ստեղը), ուրեմն առկա է վճար բառը, առանց հավելումների կամ վերականգնման։

Ինչ մնում է բարավորի խմբաքանդակի ծաղկազարդելի արանքներում քանդակված ելնդավոր գրերին, ապա Երեմիա մարգարեի հարթաքանդակի ներքևի գրերն են՝ ԲԱՌՆ, իսկ դիմացինը՝ ՉԵ կամ ՉԵ : ԲԱՌՆ տառաշարքը, ինչպես ասացինք, չի առնչվում կամարի միտողանի արձանագրության հետ և առայժմ անհասկանալի է մեզ համար, իսկ ՉԵ-ն թերևս գավթի մուտքի ձևավորման և բարավորի քանդակազարդման թվականը լինի։ Եսայի մարգարեի հարթաքանդակից ներքև, ծալված ժապավենի վրա փորագրված գրերը, որոնց նախորդ ընդօրինակողները զանց են առել, կարելի է վերծանել՝ ԱՅ ԿՈՅՍ (ԿՈՅՍ կարդացվում է աջից ձախ), իսկ փոքր-ինչ հեռու, ժապավենի ծայրին՝ ԵՍԱՅԻ (նկ. № 1—2)։

Սրանով կարելի էր սպառված համարել Նորավանքի գավթի կիսակլոր բարավորի միտողանի հիշատակագրության վերծանության մեր սրբագրությունը, որն անհրաժեշտ էր թեկուզ դիտական շրջանառության մեջ դրված ՉՀ (1321) անիրական թվականը հերքելու նպատակով։ Սակայն խնդիրը միայն թվագրի ճշգրտման մեջ չէ. պարզվում է, որ խնդրո առարկա թվականը որոշակի հիմք է տվել ճարտարապետության դոկտոր Ս. Մնացականյանին՝ Նորավանքի գավթի վերակառուցման, նրա արևմտյան մուտքի հորինվածքի ու զարդաքանդակների ժամանակը դնելու այդ թվականին և նրանց հեղինակ համարելու XIII—XIV դդ. Սյունիքում գործած նշանավոր մանրանկարիչ, քանդակագործ-ճարտարապետ Մոմիկին[3]։ Միջնադարի մեր շնորհաշատ արվեստավորի անհայտ մնացած ձեռակերտները վեր հանելու և ուսումնասիրելու ջանքերը միայն խրախուսանքի են արժանի, սակայն այս դեպքում Ս. Մնացականյանը այդ արել է ոչ այնքան համոզիչ ձևով, ձգտելով լրացնել Մոմիկի գործունեության մի քանի տասնամյակների «բաց» շրջանը։

Մինչև Ս. Մնացականյանի նշված հոդվածի հրապարակումը ընդունված էր, որ Մոմիկը իր ստորագրությունը կրող գործերից բացի (1292, 1302 թթ. ձեռագիր ավետարանների ծաղկում, 1304, 1308 թթ. խաչքարերի կերտում, Արենիի Աստվածածին եկեղեցու կառուցում՝ 1321 թ.), իբրև ճարտարապետ-

3 Ս տ. Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն, 14-րդ դարի քանդակագործ, ճարտարապետ և նկարիչ Մոմիկը («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, № 3, էջ 224—225)։

Նկ. 1

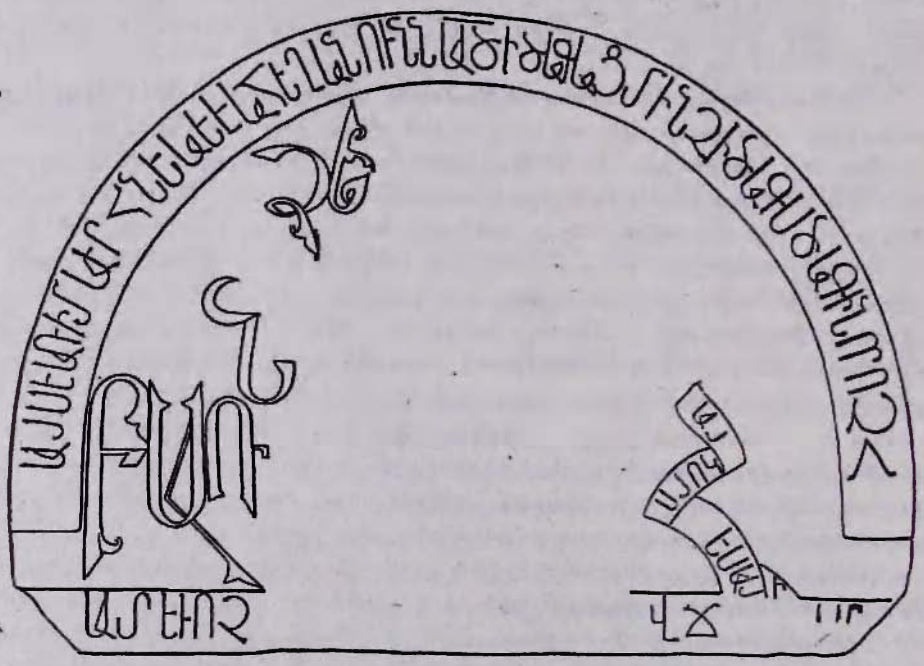

Նկ. 2

քանդակագործ, մասնակցել է նաև Նորավանքի երկհարկանի եկեղեցու կառուցմանը՝ 1339 թ., հավանաբար փոխարինած լինելով Օրբելյանների պալատական ճարտարապետ Սիրանեսին[4]։ Իր ուսումնասիրության մեջ Ս. Մնացականյանը Մոմիկի ստեղծագործությունների ցանկը համալրում է Օրբելյաններին տիրույթներում կանգնած մի քանի այլ հուշարձաններով, նրան վերագրելով Տաթևի Գրիգոր Լուսավորիչ (1295), Եղեգիսի «Զորաց» (1320-ական թվականներ) եկեղեցիների շինությունը, ինչպես նաև բուն Նորավանքի գավթի վերակառուցման և քանդակազարդման աշխատանքները։ Այս ճանապարհով հեղինակը լցնում է Մոմիկի գործունեության «բաց» մնացած՝ 1292—1302 թթ. և 1321—1339 թթ. շրջանները, վերը հիշված շենքերի կառուցումը թվագրելով ազատ մնացած տարիներով։ Թե որքան համոզիչ են Ս. Մնացականյանի համադրություններն ու ճարտարապետական-գեղարվեստական վերլուծությունները, որոնց միջոցով նա աշխատում է հաստատել այս կամ այն ստեղծագործության՝ Մոմիկին պատկանելու հավաստիությունը, դժվարանում ենք ասել, քանի որ հարցը բավականաչափ բարդ է և պահանջում է մասնագիտական հմտություն, որը վեր է մեր իրազեկությունից։

Սակայն Նորավանքի գավթի վերակառուցումը և քանդակազարդումը Մոմիկին վերագրելը անհավանական է, միանգամայն անհարիր եղած փաստական տվյալներին, հատկապես հուշարձանի հարուստ վիմագրությանը։

Արդ, ե՞րբ է կառուցվել կամ վերակառուցվել Նորավանքի գավիթը, և ի՞նչու ճարտարապետ-վարպետ Մոմիկը չէր կարող մասնակցել այդ աշխատանքներին։

Հայտնի է, որ ըստ անաղարտ մեզ հասած շինարարական արձանագրության, գավիթը (Ստ. Օրբելյանի երկում՝ աղօթարան) կառուցել է իշխանաց իշխան Սմբատ Օրբելյանը ՉԺ—1261 թ.։ Տարիներ առաջ հայկական գավիթների մասին իր ուսումնասիրության մեջ անդրադառնալով Նորավանքի գավթի ձևերին, Ս. Մնացականյանը հաստատել էր հայ ճարտարապետության

---

4 Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 83—84, «Դիվան», էջ 210, Կ. Ղաֆադարյան, Ավանի երկլեզվյան ծածկագիր արձանագրությունը, Երևան, 1945, էջ 12։ Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ Նորավանքի երկհարկ եկեղեցու կառուցումը կամ քանդակազարդումը Մոմիկին վերագրելը ևս մնում է սոսկ ենթադրություն և համենայն դեպս վիմագրության առկա տվյալներով չի հաստատվում։ Հայտնի է, որ այդ հուշարձանի շինարարությունը, համաձայն դեղաքանդակ շինարարական արձանագրության՝ ավարտվել է ՉՁԸ—1339 թ., այսինքն՝ ճարտարապետ-նկարիչ Մոմիկի մահվանից առնվազն վեց տարի անց։ Ահա Նորավանքի բակում ընկած Մոմիկին նվիրված փոքրիկ խաչքարի հիշատակագրությունը. «Թվ.։ ՉՁԲ։ (1333) Յիշեա Քս Ած զՄոմկա նոգին եւ ողորմեա» («Դիվան», էջ 224)։ Այս արձանագրության թվագիրը Ս. Բարխուդարյանը, նախապես, կասկածանքով վերծանել է ՉՁԸ—1339, հատուկ նշելով, որ միավորը լավ չի երևում և կարող է նաև Բ կարդացվել («Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ», էջ 83—84)։ Ավելի ուշ, նորից ստուգելով տեղում և լուսանկարի վրա, հեղինակը համոզվել է, որ իրականում, քարի վրա թվականի միավորը ոչ թե Ը է, այլ Բ, ուստի «Դիվանի» III պրակում տպագրված գծագրում և վերծանության մեջ վերականգնել է Մոմիկի հիշատակին կանգնեցված խաչքարի իրական թվականը՝ ՉՁԲ—1333։ Այլ առիթով լինելով հուշարձանի մոտ, մենք նորից ստուգեցինք բնագրի վերծանությունը, հատկապես տարեթվի միավորը ցույց տվող գիրը և համոզվեցինք, որ քարի վրա առկա է ոչ թե Ը, այլ՝ Բ, ուրեմն Մոմիկը մահացել է 1333 թ. ոչ ուշ։ Այսպիսով, հուշարձանը կառուցվել է նրա մահվանից առնվազն վեց տարի հետո և քիչ է հավանական, որ Մոմիկը մասնակցած լիներ նրա շինության կամ քանդակազարդման աշխատանքներին։

պատմաբան Ն. Տոկարսկու այն միտքը, թե գավթի շինարարությունը որոշ ժամանակ ընդհատվել է, որի հետևանքով նրա նախնական քառասյուն տիպարը փոխարինվել է այժմյան անսյուն հորինվածքով. այդ մասին են վկայում, մասնավորապես, պատերի վրա կես բարձրությամբ պահպանված կիսասյուները[5]։ Համառոտակի նկարագրելով գավթի ճարտարապետությունը և նշելով նրա յուրահատուկ ձևերը, Ս. Մնացականյանը կասկած անդամ չի արտահայտել այդ ձևերի՝ հետագայում կրած փոփոխությունների, առավել ևս ներքին հորինվածքի, հարդարման, հատկապես արևմտյան մուտքի վերակառուցումների մասին։ Հավանաբար նա այդ համոզմանն է մնացել մինչև 1967 թ., երբ լույս է տեսել «Դիվանի» (Գ) հատորը, որտեղ Նորավանքի գավթի՝ սույն հաղորդման առարկա արձանագրության մեջ սխալմամբ վերծանվում է ՉՀ—1321 կարծեցյալ թվականը, որը հիմնովին փոխում է Ս. Մնացականյանի տեսակետը գավթի ճարտարապետական ձևերի վերափոխությունների մասին։ Գավթի բարավորի այս գեղաքանդակ բնագիրը դիտելով իբրև շինության կամ վերակառուցման մասին հիշատակություն, հեղինակը 1321 թ. համարել է վերակառուցման աշխատանքների սկիզբը, քանի որ նրան լավ հայտնի էր գավթի կառուցման իրական ժամանակը՝ 1261 թ. (Ս. Մնացականյանի գրքում 1260 թ.)։

Այստեղից առաջ է քաշվում Նորավանքի գավթի պատմական կյանքի մասին այսպիսի դեպքերին հարմար մի նոր վարկած. հուշարձանը մեզ է հասել ոչ նախնական տեսքով, այլ նկատելի վերակառուցումներով։ Եղել է հին գավիթ, որից միայն պատերի ներքևի մասերն են մնացել 3—4 մ բարձրությամբ։ Այն ունեցել է կենտրոնական 4 սյուների վրա բարձրացող ծածկ։ Այս գավիթը 1319—1320 թթ. երկրաշարժից կործանվել է և ավելի ուշ վերակառուցվել, որի ընթացքում նրա ծածկը փոխարինվել է աստիճանաբար առաջացող, անսյուն և կենտրոնական մասում ոչ մեծ ստալակտիտավոր երգիկ ունեցող ծածկով։ Այս ամբողջ տեսության համար հիմնական կռվան է ծառայել նույն՝ ՉՀ—1321 թվագիրը։ Հեղինակը հենց այդպես էլ գրում է. «Այդ է վկայում գավթի արևմտյան ճակատի մուտքի վրա եղած արձանագրության թվականը՝ 1321, որն ամենայն հավանականությամբ նշանավորում է վերակառուցման աշխատանքների սկիզբը»[6]։

Քանի որ գավթի վերակառուցման աշխատանքներն ըստ նրա սկսվել են 1321 թ., երբ Վայոց ձորում գործում էր Տարսայիճ Օրբելյանի պալատական ճարտարապետ Սիրանեսին փոխարինած Մոմիկը, ուրեմն՝ վերջինս է այդ վերակառուցումների հեղինակը։ Միայն այսպես, առանց ճարտարապետական ձևերի փոփոխությունների վերլուծության, առանց ցույց տալու, թե գավթի ներքնամասի որ հատվածներն են նախնականը, հինը և որոնք վերակառուցման ընթացքում շարվածները, նյութի, կատարման, պահպանության տարբերությունները, պատերի տարբեր բարձրությունների վրա փորագրված արձանագրությունների վիճակը, բովանդակությունը, տարեթվերը և այլն։ Ինչ մնում է հուշարձանի արտաքին ճակատների վերափոխություններին, ապա քանի որ 1321 կարծեցյալ թվագիրը բարավորի վրա է, ուրեմն այդ ժամանակ,

---

5 Н. Токарский, Архитектура древней Армении, Ереван, 1946, стр. 287; С. Мнацаканян, Архитектура армянских притворов, Ереван, 1952, стр. 98.

6 «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, № 3, էջ 224։

ըստ Ս. Մնացականյանի, վերափոխվել է նաև ամբողջ արևմտյան մուտքը, հատկապես բարավորի կառուցվածքը։ Հեղինակը չի տալիս այս վարկածի հիմնավորումը, անհայտ է մնում, թե գավթի արևմտյան ճակատի ո՞ր հատվածներն են մնացել իրենց սկզբնական շարվածքում, ի՞նչով է արտահայտվել արևմտյան մուտքի ու բարավորի վերափոխությունը, ի՞նչ է կատարվել մյուս ճակատների հետ։ Դժվար չէ նկատել, որ Ս. Մնացականյանի առաջ քաշած այս վարկածների հիմքերի հիմքը գավթի բարավորի գոյություն չունեցող ՉՀ—1321 թվականն է։ Արդարև, այդ թվականին կամ դրանից քիչ առաջ Վայոց ձորին հարող գավառներում երկրաշարժ է եղել, որի մասին մատենադրական աղբյուրներից բացի ակնարկում է հենց Մոմիկը՝ Արենիի իր իսկ կերտած եկեղեցու շինարարական արձանագրության վերջում[7]։ Այդ թվականին Մոմիկը ավարտել է Արենիի եկեղեցին, նույն տարում էլ ըստ Ս. Մնացականյանի սկսել է Նորավանքի գավթի վերակառուցումն ու քանդակազարդումը։ Նույն տարում (1321 թ.) երկու խոշոր շենքերի կառուցումը նույնիսկ Մոմիկի նման հմուտ ու անխոնջ ճարտարապետ-վարպետի համար այնքան էլ հավանական չէ, ուստի, հավանաբար այդ պատճառով էլ, Ս. Մնացականյանը ստիպված է եղել ՉՀ—1321 թվականը ոչ թե գավթի վերակառուցման ավարտի, այլ միայն սկսման ժամանակը համարելու, թեև հայ վիմագրությունից և ճարտարապետության պատմությունից հայտնի է, որ այսպիսի դեպքերում բնագրի թվականը միայն ու միայն շինության ավարտի ժամանակն է մատնանշում և ոչ թե սկսելու, եթե, իհարկե, հատուկ չի շեշտված կառույցը հիմնելու, սկսելու մասին։

Նորավանքի գավթի ՉՀ կարծեցյալ թվագրի հերքումով, մեր խորին համոզմամբ, հիմքից զրկվում է Ս. Մնացականյանի վարկածը՝ գավթի վերակառուցումն ու քանդակազարդումը այդ տարով թվագրելու և Մոմիկին վերագրելու մասին։ Ձենք կասկածում, որ գավթի ճարտարապետական ձևերի և զարդաքանդակների համադրական վերլուծությունը ևս շատ քիչ ապացույցներ կտա այդ վարկածի օգտին։ Մինչդեռ գավթի վիմագրության տվյալներով ապացուցվում է, որ նրա շինությունը կամ վերակառուցումը կատարվել է միայն XIII դ. կեսերին, հավանաբար Սիրանես ճարտարապետի գործունեության տարիներին, այսինքն՝ Մոմիկի չափահաս դառնալուց շուրջ կես դար առաջ, ուստի և Մոմիկը չէր կարող մասնակից լինել նրա կառուցմանը կամ քանդակազարդմանը։

Ինչպես վերը նշեցինք, Ստ. Օրբելյանի «Պատմություն նահանգին Սիսական» երկում և գրեթե անխաթար պահպանված շինարարական արձանագրության մեջ գավթի կառուցման կամ վերակառուցման թվականը ՉԺ (1261) է։ Սակայն գավթի ներսում, հարավային և հյուսիսային պատերի վրա պահպանվել են դրանից առաջ, այն է՝ 1232, 1256 թթ. փորագրված նվիրագրեր, որոնք մի քանի քարերի վրա են, իրենց նախնական տեղերում, այսինքն՝ հետագա նորոգումների ժամանակ դրված առանձին բեկորներ չեն[8]։

Ս. Բարխուդարյանը նկատելով այս իրողությունը, իրավամբ գտել է, որ «գավթի շինարարությունից առաջ հենց նրա տեղում գոյություն է ունեցել մի

---

7 «Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 157, «Դիվան», էջ 29։

8 «Դիվան», էջ 210։

այլ շենք, որը ձևափոխվելով դարձել է ներկա գավիթը»[9]։ Ուրեմն, գավթի կառուցումը կամ վերակառուցումը պետք է կատարված լինի հենց 1261 թ.։ Որ գավթի 1261 թ. վերակառուցումից հետո այնտեղ նորոգման կամ քանդակազարդման նկատելի աշխատանքներ չեն կատարվել, ապացուցում են նաև գավթի պատերին տարբեր բարձրությունների վրա 1261 թ. հետո, մինչև XIV դ. կեսերը փորագրված արձանագրությունները («Դիվան», 693, 694, 697, 699, 702, 704, 708, 709)։ Սրանք բոլորը կամ գրեթե անվնաս են հասել մեղ, կամ միայն ժամանակի ազդեցությամբ որոշ չափով հողմահարված ու եղծված, բայց ոչ շարվածքի փոփոխությունից առաջացած խաթարումներով, համենայն դեպս գավթի նկատելի վերակառուցումների կամ նորոգումների անխուսափելի հետքեր չեն կրում։ Մյուս կողմից, այդ բնագրերից և ոչ մեկում ակնարկ անգամ չկա գավթի վերանորոգման կամ քանդակազարդման աշխատանքների մասին, նրանցում հիշատակված արժեքները նվիրատուները հոգևոր կենտրոնին են նվիրում ոչ թե շինարարությունը կամ վերանորոգումը նպաստավորելու, այլ վանքի տնտեսական հզորությունը մեծացնելու նպատակով և բարեգործական մղումներով։

Չպետք է անտեսել և այն պարագան, որ եպիսկոպոսանիստ Ամաղուի Նորավանքի համակառույցում XIII—XIV դդ. կատարված ամեն մի քիչ թե շատ նշանակալի կառուցում կամ վերանորոգում արտացոլվել է հուշարձանախմբի բազմաթիվ վիմական բնագրերում, ինչպես նաև Սյունիքի հոգևոր առաջնորդ, ականավոր պատմիչ Ստ. Օրբելյանի երկում (մինչև XIII դ. վերջը), իսկ ահա գավթի շինության կամ վերանորոգման մասին միակ տեղեկությունը մնում է բուն՝ 1261 թ. շինարարական արձանագրությունը կամ նրա արտագրությունը «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» գրքում։ Այս իրողությունը ևս կողմնակի ապացույց է, որ 1261 թ. հետո գավթում վերակառուցման կամ քանդակազարդման աշխատանքներ չեն կատարվել, և այժմյան տեսքով հուշարձանը 1261 թ. շինարարության արդյունք է։

Վերը շարադրված մեր նկատառումները կարելի է ամփոփել մի քանի հետևություններում. ա. Նորավանքի գավթի բարավորի միտողանի արձանագրության մեջ վերծանված ՉՀ—1321 տարեթիվը արհեստական է, և իրականում գոյություն չունի. բնագիրը շինարարական չէ, ուրեմն չի կարող ելակետ ծառայել գավթի վերականգնման կամ քանդակազարդման ժամանակը և հեղինակին որոշելու համար. բ. Գավթի կառուցումը (կամ հիմնովին վերակառուցումը) և քանդակազարդումը կատարվել է ՉԺ—1261 թ., ինչպես հստակ նշված է գրեթե անաղարտ պահպանված շինարարական արձանագրության բնագրում և Ստ. Օրբելյանի երկում։ Գավթի պատերին մինչև 1261 թ. փորագրված 1232, 1256 թթ. նվիրագրերը վկայում են, որ Նորավանքի Ս. Կարապետ (ավելի ստույգ՝ Սբ. Նախավկայի) եկեղեցու արևմտյան կողմում, գավթի տեղում եղել է մի այլ շինություն, որը 1261 թ. վերափոխվել է ներկայիս գավթին. դ. Ոչ մի հիմք չկա գավթի կառուցումը (վերակառուցումը) համարելու 1321 թ. և այն վերագրելու Մոմիկին։ Այդ տարիներին, ավելի ստույգ՝ 1319—1320 թթ. Գեղարքունիքում և շրջակայքում երկրաշարժ է եղել, սակայն հայտնի չէ, թե դրանից ինչքան է տուժել Նորավանքի գավիթը, արդյոք կոր-

9 Նույն տեղում։

ծանվել և հետագայում վերականգնվե՞լ է, թե՞ ոչ։ Հայտնի է միայն, որ գավթից ավելի վաղ կառուցված Ս. Կարապետ եկեղեցին (1221) և հյուսիսից նրան կցված Սմբատի դամբարանը (1275) այդ երկրաշարժից չեն վնասվել։ Գիտենք նաև, որ Մոմիկը 1321 թ. է ավարտել Արենիի Աստվածածին եկեղեցու շինությունը, ուրեմն նույն տարում, գրեթե միաժամանակ նա չէր կարող վերակառուցել ու քանդակազարդել նաև Նորավանքի գավիթը. դ. Նորավանքի գավթի պատերի վրա գրեթե անաղարտ պահպանվել են 1261 թ. հետո մինչև XIV դ. կեսերը փորագրված բազմաթիվ նվիրատվական և հուշագրային արձանագրություններ, որոնցում ոչ մի ակնարկ չկա գավթի նորոգման կամ քանդակազարդման աշխատանքների, նրանց կատարողների կամ նպաստավորողների մասին։ Այսպիսով, գավթի շինության կամ վերանորոգման մասին արժանահավատ միակ աղբյուրը մնում է նրա հարավային ու արևմտյան պատերի վրա 1261 թ. փորագրված շինարարական արձանագրությունը, որը անանուն խմբագրումով արտագրված է Ս. Օրբելյանի երկում. ե. Նորագույն հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ ճարտարապետ-նկարիչ Մոմիկը չէր կարող մասնակցել նաև 1339 թ. կառուցված Բուրթելաշեն երկհարկանի եկեղեցու շինարարության ու քանդակազարդման աշխատանքներին, քանի որ, ինչպես վկայված է Մոմիկի հիշատակին կանգնեցված խաչքարի հիշատակագրությունից, դրանից առնվազն վեց տարի առաջ, այն է՝ 1333 թ. Մոմիկն արդեն մահացած էր։

НАДПИСЬ НА ТИМПАНЕ ПРИТВОРА НОРАВАНКА

С. А. АВАКЯН

Резюме

Надпись на тимпане притвора Нораванка прежними исследователями расшифрована со значительными неточностями, затрудняющими ее достоверную интерпретацию. В частности, буквы ՉՀ надписи оторваны от контекста и рассмотрены как дата армянского летосчисления— 770 (1321 г.), послужившая основанием для определения времени постройки или реконструкции притвора.

На основании даты ՉՀ—1321 г. архитектором притвора Нораванка считали известного миниатюриста-зодчего Момика, творившего в XIII—XIV вв., в Сюникской области, при Орбелянах.

Анализ надписи показывает, что она без датировки не является строительной и, следовательно, не может послужить основанием для определения времени возведения памятника и личности зодчего.